

De reliekenschat uit de Munsterkerk van Roermond; een eerste verkenning

ROB DÜCKERS EN EVELYNE VERHEGGEN, MET BIJDRAGEN VAN ELISABETH GEELEN

Op 18 juni 2001 werd een samenkomst belegd in de Onze-Lieve-Vrouwe Munsterkerk te Roermond. De aanleiding vormde een grote kist op de zolder van de sacristie, vol met relieken. Dat deze kist daar stond was reeds lang bekend. Diverse personen hadden er wel eens een blik in geworpen maar waren door de dikke lagen stof en de grote hoeveelheid materiaal afgeschrikt. Vanwege de op handen zijnde restauratie van de Sint-Christoffelkathedraal te Roermond werd het kerkelijk kunstbezit van de kathedraal en de Munsterkerk opnieuw geïnventariseerd. Dit bood een goede aanleiding om zorgvuldig naar de inhoud van de reliekenschat te kijken. De in de kist aangetroffen objecten bleken zo bijzonder dat deze vondst niet alleen het publiceren maar ook het exposeren waard was. Van 12 juni tot en met 25 augustus 2002 is in het Stedelijk Museum Roermond een tentoonstelling te zien, gewijd aan de aangetroffen reliekenschat. Aan de opening van de tentoonstelling is een studiedag gekoppeld, waarop experts uit binnen- en buitenland de objecten kunnen bekijken en er hun visie op kunnen geven. Dit artikel vormt een voorlopige documentatie van de vondst en geeft een eerste aanzet tot de beschrijving en interpretatie van de gevonden voorwerpen.



Afb. 1 Kistje met relieken, zoals aangetroffen op de sacristiezolder (foto E. Geelen)

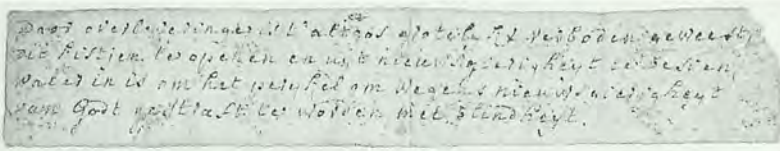
Schatgraven

Hoewel duidelijk was dat er al vele malen was gekeken en geneusd in de kist, met meer of minder ontzag voor de historische context van het materiaal, was voorzichtigheid geboden. Door middel van foto's werd de aangetroffen staat gedocumenteerd. Bovenin bevond zich een houten kistje met ijzeren beslag, mogelijk uit de achttiende eeuw (afb. 1). Daaronder lag een dichtgeknoopt laken met beenderen en een juten zak eveneens gevuld met menselijke resten. De meeste resten waren kaal, aan enkele beenderen was een ijzeren draad bevestigd om ze op te hangen. Een deel van de beenderen was voorzien van resten van textielversieringen. Ze waren met een eenvoudig lint omwonden, versierd met goud- en zilverdraad of met strookjes textiel met ingeweven motieven. Behalve fragmenten van oude stoffen vonden we objecten van *Klosterarbeit*: fraai geborduurd

de versieringen en reliekenkussentjes, vervaardigd door de zusters, waarmee of waarop de relieken werden vastgezet, versierd met glasparels en goud- en zilverdraad, handgemaakte bloemen, bladeren en kransjes. Alles was echter half vergaan of zwaar beschadigd en bedekt met, zo leek het, eeuwen stof. De losse, vaak kostbare, textiele fragmenten, waarin in de Middeleeuwen relieken werden verpakt voordat ze in reliekhouders werden geplaatst, werden, evenals het overige materiaal, gescheiden opgeborgen voor nader onderzoek. Met de vondst tussen de beenderen van diverse cedulae (perkamenten strookjes met heiligennamen) in vijftiende-eeuws schrift werd een van onze eerste vragen beantwoord: hoe was het mogelijk dat zich hier zoveel beenderen bevonden?

Relieken waren in de Middeleeuwen, maar ook nog daarna, zeer kostbaar. Oorlogen en kruistochten werden ondernomen om de resten van martelaars, zaligen en heiligen veilig te stellen of te veroveren. Steden met schatkamers met relieken werden door pelgrims bezocht. Het bezit van veel relieken betekende status, aanzien en bescherming voor een kerk, een koning of een bisschop. Op de in de schat aangetroffen cedulae werden opschriften gevonden als 'Undecim millium Virginum', refererend aan de Elfduizend Maagden van Sint-Ursula. De enige relieken die in de Middeleeuwen in ruime hoeveelheden werden verspreid, waren de resten van de Elfduizend Maagden uit het gevolg van Sint-Ursula, die volgens de legende in Keulen door de Hunnen waren vermoord.

Bovenop en in het kleine houten kistje vonden we enkele grotere textiele reliekenkussentjes. In één ervan werden zorgvuldig ingepakte reliekes bewaard. Dieper in het kistje bevond



Afb. 2 Briefje met vloek
(foto CKD/Katholieke
Universiteit Nijmegen/
A. Lecocq)

zich tussen de beenderen een interessant documentje. Er rustte zowaar een vloek op het schatgraven: 'Door overlevering ist' altoos grotelijcx verboden geweest dit kistjen te openen en uijt nieuwsgierigheijt te besien wat er in is om het perijkel om wegens nieuwsgierigheijt van godt gestraft te worden met blindheijt' (afb. 2). Dit kleine briefje in achttiende-eeuws schrift bevestigde het vermoeden dat de zusters bij hun vlucht voor de Franse soldaten in 1797 gepoogd hadden de relieken, of althans een deel ervan, in dit kistje veilig te stellen.

Onderin de kist vonden we behalve verwaalde resten van beenderen een kartonnen doosje zonder deksel waarin zich kleine envelopjes met relieken bevonden. Hierbij zaten tevens latere fragmenten met tekst waaruit kon worden geconcludeerd dat ook ná de vlucht van de zusters nog relieken in de grote kist terecht waren gekomen, waarschijnlijk bij de restauratie van 1864 tot 1891 onder leiding van de architect Pierre Cuypers.

In de kast, naast de grote houten kist, stonden enkele kartonnen dozen. Nieuwsgierig geworden na zoveel onverwachte oude schatten bleken deze dozen eveneens oude relieken te bevatten. In een eerdere opruimpoging had een koster deze fragmenten apart opgeborgen. Spectaculair waren tien textiele reliekenschilderijtjes, bevestigd op hele vellen uit een dertiende-eeuws handschrift. De daarop aangebrachte reliekenkussentjes en textielfragmenten waren eveneens versterkt met fragmenten van verschillende handschriften maar ook met vernipte oude speelkaarten.

Afb. 3 Relieken-schilderijtje, geschonken door
Jacobus a Castro.
Roermond, Stedelijk
Museum, inv. nr. 4731
(foto Stedelijk Museum)



Iets ouder en verfijnder waren twee vergelijkbare schilderijtjes op textiel met versieringen van strikjes, blauwe glasparels en rozetjes. Vierkante en ovale houten relieken tableaux hadden in betere tijden waarschijnlijk als versiering op een altaar gediend. Helaas waren al deze schilderijtjes en plankjes zwaar beschadigd en stoffig. Net zo bijzonder waren de vijftientig papieren behangselvellen die uit andere dozen tevoorschijn kwamen. Op twee was groot 'S: Reliquiae' gekalligrafeerd. Op de vellen waren overal relieken bevestigd. Ze waren mogelijk gebruikt als achterwanden van reliekenkasten en ze leken vervaardigd in de zeventiende of achttiende eeuw. Helaas waren ook deze unieke reliekendecoraties bedekt met een dikke laag stof, aangetast door vocht en aangevreten door muizen.

Het einde van de Munsterabdij en de Munsterkerk in de negentiende eeuw¹

In 1794 trokken de Franse troepen Roermond binnen en verlieten de zusters noodgedwongen de stad, nadat ze meer dan vijf en een halve eeuw in de door Gerard IV van Gelre en zijn echtgenote Margaretha van Brabant gestichte cisterciënzerabdij hadden geleefd, gewerkt en gebeden. De inboedel van abdij en kerk werd op 31 juli 1798 publiek geveild. De zeven overgebleven zusters vertrokken naar hun ouderlijke woningen. De laatste abdis, Maria Josepha de Broich, bleef in Roermond wonen, alwaar zij op 8 februari 1808 overleed. Op 2 december 1803 werd de kerk weer vrijgegeven voor de katholieke eredienst; de laatste abdijgebouwen werden uiteindelijk in 1924 gesloopt.

De kerk werd in 1803 zo goed als mogelijk opnieuw ingericht. Door middel van schenkingen van notabele weldoeners en uit de oude bezittingen van andere Roermondse kerken en kloosters, die eenzelfde lot hadden getroffen, werd de kerk opnieuw gemeubileerd. Uit 1831 is een inventaris overgeleverd die een goed beeld geeft van de bezittingen van de kerk en van wie deze afkomstig waren.² Deze inrichting zou echter voor het grootste deel weer teniet worden gedaan door architect Cuypers die de kerk ingrijpend restaureerde in 1850 (het priesterkoor) en tussen 1864 en 1891.³ Het interieur werd voor een groot deel ontmanteld en relieken werden, zoals blijkt uit de gevonden schat, uiteindelijk op de zolder van de in 1881 nieuw gebouwde sacristie gelegd.

Bidden en werken

In overeenstemming met de orderegel was naast het bidden het verrichten van handwerk één van de pijlers waarop het leven in de abdij gefundeerd was. De zusters besteedden de uren van het werken aan het (geestelijk) opvoeden van vrouwelijke jeugd, de dagelijkse huishoude-

lijke werkzaamheden en het verrichten van handwerk. Van de Munsterabdij wordt verondersteld dat in het klooster een weef- en borduuratelier huisde. Dit stond onder toezicht van de 'werckmeesteresse'. De zusters van de Munsterabdij waren, zeker in de Middeleeuwen, rijk. Het is niet uit te sluiten dat behalve de zusters hier ook professionele arbeiders of arbeidsters dienstwerk verrichtten.⁴

Aan het handwerk werd een spirituele betekenis verbonden. Het bood immers de mogelijkheid om naast het werken te bidden, het werd beschouwd als een oefening in gebed. Het handwerk in de vrouwenkloosters kon allerlei vormen aannemen: spinnen, kantklossen, borduren, het vervaardigen van reliekenapplicaties ('draadwerken') enzovoort. In het Duitse taalgebied wordt het handwerk aangeduid met *Klosterarbeit* of *Klosterfrauenarbeit* omdat dit hoofdzakelijk in vrouwenkloosters werd gepraktiseerd. Een Nederlandstalig equivalent dat zo fraai deze ijver aanduidt bestaat helaas niet.⁵ Het vervaardigen van reliekenapplicaties, in het Duits aangeduid met *Drabtarbeiten* vindt wel een vertaling in het Nederlands 'draadwerk' in Van Dale te vinden als gevlochten goud- en zilverdraad.⁶ Dit onderdeel van *Klosterarbeit* behelst specifiek het vervaardigen van applicaties of tuintjes met goud en zilverdraad en verder bloemen, glasstenen, parels, pailletten en gemodelleerde dieren, vruchten en bloemen gecombineerd met relieken. Er is in Nederland weinig applicatiewerk (draadwerk) bewaard of het is althans niet als zodanig bekend. Kloosters met een lange handwerktraditie, zoals die in de Munsterabdij aanwezig was vanaf de Middeleeuwen tot ver in de achttiende eeuw, waren dun gezaaid. In die, voor Nederland unieke, context kan men dan ook de aangetroffen *Klosterfrauenarbeiten* uit de reliekenschat beschouwen.

Ursulaverering in de Munsterabdij

De aangetroffen relieken van de Elfduizend Maagden van Ursula vinden hun oorsprong in de Ursulalegende.⁷ Door de vondst van het Romeinse grafveld in 1106, waardoor men meende de begraafplaats van de Elfduizend Maagden te hebben gevonden, kwam een enorme verspreiding op gang, waarbij in sommige gevallen zelfs letterlijk karrenvrachten vol relieken werden afgevoerd.⁸ Deze verspreiding van de relieken heeft ook invloed gehad op de verspreiding en populariteit van de cultus van Ursula en haar gezellinnen.⁹ De Ursula-verering vond bij de cisterciënzerorde een vruchtbare bodem. Het generaal kapittel van de orde stelde het feest van Ursula en de Elfduizend Maagden in 1220 als verplicht feest in; in 1259 kreeg het feest een eigen officie.¹⁰ Voor de religieuzen in de Munsterabdij

hadden de relieken van deze heilige maagden daarnaast een voorbeeldfunctie, vanwege de voortreffelijke deugden zoals kuisheid en standvastigheid, die de maagden tijdens hun leven ten toon zouden hebben gespreid.

De vraag is nu hoe deze grote hoeveelheid relieken in de Munsterabdij terecht is gekomen. Er zijn meerdere mogelijkheden. Zehnder maakt melding van het feit dat de cisterciënzerabdij van Kamp, het moederklooster van het Roermondse Munster, 167 hoofden bezat, met recht een indrukwekkende verzameling.¹¹ Het is niet onwaarschijnlijk dat de relieken van de Munsterabdij bij of vlak na de stichting vanuit Kamp naar het dochterklooster in Roermond zijn gekomen. Maar er liggen ook directe relaties met Keulen: de eerste abdis van het Munster, Richardis van Scheyern-Wittelsbach, was een tante van de Keulse aartsbisschop Engelbert, die in 1220 persoonlijk de abdijkerk kwam wijden, dit terwijl Roermond formeel tot het diocees Luik behoorde. Daarnaast bezat de Munsterabdij goederen te Keulen.¹² Er waren dus rechtstreekse contacten met Keulen en bij gebrek aan eenduidige aanwijzingen moet de mogelijkheid open gehouden worden dat de relieken langs deze weg in Roermond zijn gearriveerd. In ieder geval lijken ze al vlak na de stichting in het bezit van de abdij te zijn gekomen. Een oorkonde uit 1265 noemt de stichting van een altaar dat onder meer is toegewijd aan Ursula en de Elfduizend Maagden en enkele andere charters uit de periode 1282-1312 vermelden aflaten die onder meer verdiend kunnen worden op de feestdag van Ursula en de Elfduizend Maagden, 21 oktober.¹³ Deze bronnen lijken in ieder geval te wijzen op een Ursula-verering in de Munsterabdij vanaf de dertiende eeuw. Of het hier echter een belangrijke cultus betreft wordt uit deze charters niet duidelijk. In 1490-91 is er opnieuw sprake van de stichting van een altaar, ditmaal enkel ter ere van Ursula en de Elfduizend Maagden, door de schepen Henricus Hynckevort alias Gelden (of Geldorffs) en zijn vrouw Christina. Zij stellen tevens de opbrengst van acht malder rogge ter beschikking aan de priester Mathijs van Wijck en zijn opvolgers om dit altaar te bedienen.¹⁴ Dit sluit aan bij de vondst van enkele cedulae in de reliekenschat met daarop de vermelding van de Elfduizend Maagden, die alle uit het eind van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw lijken te stammen. Kregen de relieken (of een deel ervan) toen een plaats op het recentelijk gestichte altaar?

Gerard Venner maakte onlangs nog melding van een oorkonde uit 1602, die een reliekentransactie door een moniale van de Munsterabdij, Gertrudis Weyms van Wambach, aan don Diego de Messia, kamerdienaar van

Afb. 4 Reliekenschilderijtje met Klosterfrauenarbeit, ca. 1600 (foto E. Geelen)



Aartshertog Albrecht, documenteert.¹⁵ Het betrof onder meer een hoofd van één van de gezellinnen van Ursula, dat blijkens de tekst van de oorkonde door de religieuze uit Keulen was meegebracht en lange tijd door haar was bewaard. In het licht van de recent ontdekte reliekenschat werpt de vraag zich op of de relieken inderdaad door deze moniale uit Keulen zijn meegebracht, temeer daar paus Bonifatius IX in 1383 de uitvoer van relieken van de Elfduizend Maagden op straffe van excommunicatie had verboden.¹⁶ Het is daarom niet ondenkbaar dat we te maken hebben met de overdracht van een schedelrelik uit abdijbezit.

De reliekenschilderijtjes en het sierpapier met relieken

In het Stedelijk Museum van Roermond bevinden zich twee voorbeelden van 'draadwerken' in de vorm van reliekenschilderijtjes. De summier informatie in het midden van een schilderijtje vermeldt dat de relieken zijn geschonken door de Roermondse bisschop Jacobus a Castro (1560-1639, bisschop vanaf 1611) aan een van de Roermondse kloosters (afb. 3).¹⁷ De schilderijtjes zijn waarschijnlijk gemaakt door religieuzen in de vroege zeventiende eeuw. Op lapjes stof zijn kussentjes genaaid met daarop de zorgvuldig bevestigde relieken. Onder ieder fragment is op een cedula de naam van de zalige of heilige met de hand geschreven. Deze fraai bewaard gebleven schilderijtjes vertonen veel overeenkomsten met de twaalf aangetroffen schilderijtjes uit de reliekenschat van de Munsterkerk, niet alleen in vorm maar ook in de gebruikte materialen. De vraag of deze schilderijtjes eveneens uit de Munsterabdij afkomstig zijn kan echter pas na verder onderzoek mogelijk definitief worden beantwoord. Op twee schilderijtjes van textiel, afgezet met

band of galon, zijn relieken bevestigd en versierd met blauwe glasparels en strikjes van lint (afb. 4). Resten van bloemetjes zijn zichtbaar. Tien bij elkaar horende schilderijtjes van op zijde genaaide relieken en versieringen zijn versterkt met perkamenten vellen uit een dertiende-eeuws handschrift.

Aanwijzingen over heiligen of zaligen zijn in tegenstelling tot de voorbeelden uit het Stedelijk Museum sporadisch te vinden. Slechts enkele cedulae met de vermeldingen van de heilige Mauritius, de Onnozele Kinderen en de vermelding van de Elfduizend Maagden zijn bewaard en vastgehecht aan drie schilderijtjes. Of de zusters op deze aangetroffen handwerkjes veel naamsvermeldingen hadden bevestigd valt te betwijfelen. Behalve de relieken waren kussentjes en lapjes, soms voorzien van passementen in de vorm van kwastjes of kralen omwonden met garen, op de schilderijtjes bevestigd waarop dan weer relieken waren gehecht, omwikkeld met goud- of zilverdraad. Versieringen in de vorm van uit papier en textiel geknipte bloemen en geperforeerde koperen bladornamentjes op één kussentje completeren het geheel. De kussentjes of lapjes zijn soms versterkt met handschriftfragmenten of oude speelkaarten. Als vulling van de kussentjes dienden vlasresten en weefselfragmenten, soms kluwen van goud- en zilverdraad. De schilderijtjes waren waarschijnlijk geplaatst in een kast of in afzonderlijke lijsten. Gegeven het feit dat het hier tien identieke schilderijtjes betreft ligt het voor de hand dat deze handwerkjes afkomstig zijn uit een groter geheel. Dergelijke schilderijtjes zijn ook (individueel) bekend als onderdeel van huisaltaren voor privé-devotie.¹⁸ Indachtig het gebruikte textiel en de vormen van versiering zijn deze schilderijtjes te dateren in de late zes-

tiende of vroege zeventiende eeuw. De twee textiele schilderijtjes met de blauwe glasparels en strikjes zouden ouder kunnen zijn.

De reliëklijsten dienden ter versiering van de altaren in de kerk. Door de Franse bezetter werden de vaak kostbare houders of lijsten vernietigd, in beslag genomen of verkocht. Van de Munsterkerk is bekend dat de inboedel publiekelijk werd geveild op 31 juli 1798.¹⁹ Er wordt wel gezegd dat de kostbare houders de materiële rijkdom van de kerk vertegenwoordigden en de inhoud de spirituele rijkdom. De reliëken werden daardoor wellicht gered en al het waardevolle verkocht. Deze overgebleven reliëken vertegenwoordigden blijkbaar rond 1800 weinig of geen (materiele) waarde meer. Dat was wel anders geweest in de Middeleeuwen!

Sporen van vernieling zijn eveneens te vinden op aangetroffen (houten) reliëkenplankjes of tableaux. Een zeshoekig, vier rechthoekige en twee ovale tableaux en een vierkant lapje dat ooit op een plankje bevestigd is geweest, waren waarschijnlijk voorzien van glas in een houten omlijsting. Op de rechthoekige tableaux is vermeld 'Reliquiae Sanctorum'. De reliëken zijn omwikkeld met blauw lint.²⁰ Interessant aan deze lijstjes zijn de gebruikte koperen en tinnen ornamentjes. Sensuele putti en verbonden han-

den met daarboven een hartje van dun koperplaat en palmetvormen van tin werden gebruikt als versiering. Op het plankje is een cedula met 'Reliquiae Sanctorum' bevestigd en versieringen van de tinnen ornamentjes en pailletten (afb. 5). De ovale tableaux bevatten volgens de bevestigde cedulae reliëken van 'de s(an)c(t)a Agnete' en 'de s(an)c(t)o Eleuterio', op rood laken met versieringen van papieren blaadjes, tinnen ornamentjes en pailletten. Het vierkante tableau bevat twee cedulae met 'De Sancto Laurentio', waarvan een oudere en een van 'Sancta Petronilla'. Het overgeleverde vierkante lapje zonder plankje, maar met in hetzelfde blauwe lint verpakte botjes is versierd met gestanst koper in de vorm van blaadjes en pailletten. Hier is eveneens op de cedula 'Reliquiae Sanctorum' geschreven. Alle tableaux zijn te dateren in de zeventiende of achttiende eeuw.

Behalve reliëklijsten kon een soort van vitrines deel uit maken van barokaltaren. De botreliëken, versierd met stukken kostbaar textiel of decoratieve fragmenten werden achter glas in houten bekistingen neergelegd, die boven altaren of in het koor waren geplaatst.²¹ Deze kasten vormden veelal een onderdeel van de inwendige architectuur van de kerk. Een beroemd voorbeeld uit de zeventiende eeuw zijn de barokke kasten die deel uit maken van de Gouden Kamer in de huidige Sint-Ursulabasiliek te Keulen.²² In glazen kasten met uitbundige houten decoratie zijn schedels van de maagden uitgesteld. In de reliëkenschat van de Munsterkerk bevinden zich ongeveer 25 vellen met opgenaaide botjes die als decoratie in een dergelijke kast gehangen kunnen hebben. Ze zijn te dateren in de zeventiende of achttiende eeuw. Op twee (grotere) vellen is de tekst 'S[anctorum] Reliquiae' gekalligrafeerd (afb. 6). In de reeds genoemde inventaris uit 1831 is sprake van dergelijke kasten.²³ Onder de noemer 'Houtwerken, Standbeelden en Schilderijen. Omschrijving der Autaren' staat vermeld: 'in de choor 4 Reliqui kasten 6 houte standbeelden de choor is bezet met houte boujering [lambrisering] waar op de 6 genoemde beelden staan en waar in de gezeide Reliqui kasten zijn ingewerkt'. Als de hypothese klopt dat de vellen ter decoratie van deze kasten in het koor hebben gediend dan is dit sierpapier of behang door Cuypers bij de restauratie van het priesterkoor in 1850 of tijdens de daaraan voorafgaande verkoop van de altaren in 1844 zeer waarschijnlijk verwijderd en is het uiteindelijk op zolder terechtgekomen.²⁴

Het behang is zwaar beschadigd, bedekt met vuil, aangetast door vocht en aangevreten door ongedierte. Derhalve is het mogelijk dat een aantal vellen verloren is gegaan. Behalve de grote vellen met de gekalligrafeerde tekst en drie strookjes, zijn de aangetroffen vellen vierkant en

Afb. 5 Reliekentableau met ornamentjes (foto E. Geelen)

Afb. 6 Sierpapier met reliëken (foto E. Geelen)



meten ze alle circa 26 bij 26 cm. Op het sierpapier is een verdeling van negen vierkanten aangebracht met blauwe verf (drie bij drie) met telkens in de hoeken door middel van sjablonen opgebrachte bloemen in geel met een handmatig aangebrachte rode omtreklijn. Op het papier, in de vierkanten zijn vrij willekeurig relieken bevestigd. Er zijn varianten te onderscheiden. Op zeven vellen zijn de opgenaaide relieken gewikkeld in blauwe en beige linten, de overige opgenaaide resten zijn gewikkeld in groene en beige linten. Een aantal vellen verschilt doordat de vierkanten lijnen gedeeltelijk zijn gestippeld.

In de inventaris van 1831 staat onder de rubriek 'Onderscheidene Voorwerpen' vermeld '2 groote en 6 klijne Reliqui kasten van hout voor de autaren te cieren de groote zijn overguld de andere overzilvert of geveruwt'. Wordt hier aan de vijf overgebleven tableaux gerefereerd en aan de twee textiele lapjes? We zullen het nooit weten. Onder de rubriek 'Zilver, Koper, Tinnewerken en Missaalen' staan verder nog losse voorwerpen vermeld als 'een schoon zilvere Reliqui kasje waar in de Reliqui van het H(eilig) Cruis voortkomende van deze abdij' en 'een in zilver gedrevene doos voor de Reliquie van St. Anthonius' en 'Een dito dito St. Josephi'. De vermelde kruisrelik wordt heden ten dage nog steeds in de Munsterkerk bewaard. Verder vermeldt de inventaris acht 'pyramiden met reliquien stoffert'.²⁵

Fragmenten van deze objecten konden niet worden geïdentificeerd. Ze werden zeer waarschijnlijk verkocht, blijkens een vermelding van een verkoop van onder meer oude 'peramidjes' in een parochieel kasboek uit 1849.²⁶ Mogelijk hebben de aangetroffen schilderijtjes boven een altaar gehangen, als onderdeel van de betimmering, zodat ze niet op de inventaris zijn vermeld. Behalve de inventaris uit 1831 in het Roermondse Gemeentearchief bewaart het Rijksarchief in Limburg nog twee oudere boedellijsten uit 1644: één met de inventaris van de kerk en één van de abdij.²⁷ De lijst van de kerk vermeldt hoofdzakelijk textilia zoals die voor de verschillende altaren beschikbaar waren. Slechts enkele relieken worden met name genoemd zoals, 'den vynger van St. Bernardus op een vycrante zilvere blocxken' (Deze is verdwenen, RD/EV). Opmerkelijk maar zonder eigendomsvermelding zijn zeventien 'hoeftdekens met reliquien gestoffert'.²⁸

Fragmenten van handschriften en drukwerk in de reliekenschat

De vaak verknipte handschriftfragmenten die werden aangetroffen functioneerden veelal ter versteviging van het textiel, waarop de relieken werden genaaid; in één geval werd een handschrift in stroken geknipt als binnenbekleding van een kast.²⁹ Afgezien van het feit dat deze

fragmenten ons inzichten verschaffen over het hergebruik van handschriften, zijn ze nog vanuit een ander oogpunt zeer belangrijk: aangezien het waarschijnlijk is dat deze fragmenten afkomstig zijn uit afgedankte en verknipte boeken van de Munsterabdij, vormen ze één van de weinige bronnen die ons over het handschriftenbezit van de abdij kunnen inlichten.³⁰

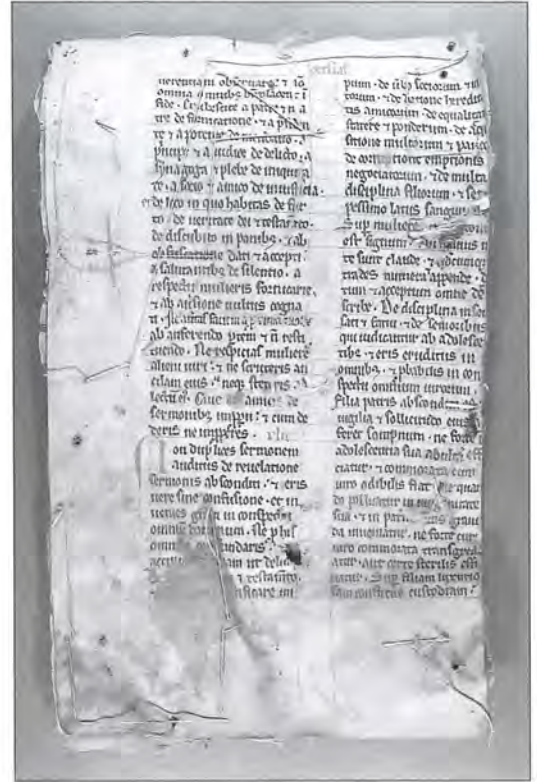
De fragmenten die in de reliekenschat zijn aangetroffen zijn afkomstig uit zes verschillende handschriften.³¹ Allereerst is er één los fragment gevonden van wat waarschijnlijk een evangelistarium uit de elfde eeuw is geweest. Een evangelistarium bevat teksten uit de vier evangeliën, echter niet in de normale volgorde maar in stukken verdeeld, zoals ze tijdens de mis in de loop van het kerkelijk jaar worden gelezen. Deze lezingen uit de Schrift in de liturgie noemen we perikopen. Het fragment bevat onder meer een gedeelte van een tweetal regels uit een perikoop van het evangelie volgens Johannes.³²

Het tweede handschrift, waarvan vier fragmenten zijn overgeleverd, stamt uit de twaalfde eeuw (afb. 7). De fragmenten bevatten onder meer delen van de gebeden voor de mis van de vigilie ofwel de vooravondviering van het feest van de geboorte van Johannes de Doper, dat op 23 juni wordt gevierd. Vanwege het feit dat één van de fragmenten een deel van de evangelietekst van die dag laat zien (Luc. 1: 5-17) moet het handschrift een missaal zijn geweest.³³ Dit blijkt eveneens uit sommige tekstregels, waarboven neumen, een vroege vorm van muzieknotatie, zijn geplaatst, die 'in campo aperto' zijn genoteerd, dat wil zeggen zonder de steunlijnen van een notenbalk. Het gaat hierbij dus om gezongen tekst.

Afb. 7 Drie fragmenten uit een twaalfde-eeuws missaal (foto CKD/ Katholieke Universiteit Nijmegen/A. Lecocq)



Afb. 8 en 9 Relieken-
schilderijtje, vroeg zeven-
tiende eeuw. Voorzijde:
Klosterfrauenarbeit, ach-
terzijde: handschriftfrag-
ment (foto CKD/
Katholieke Universiteit
Nijmegen/A. Lecocq)



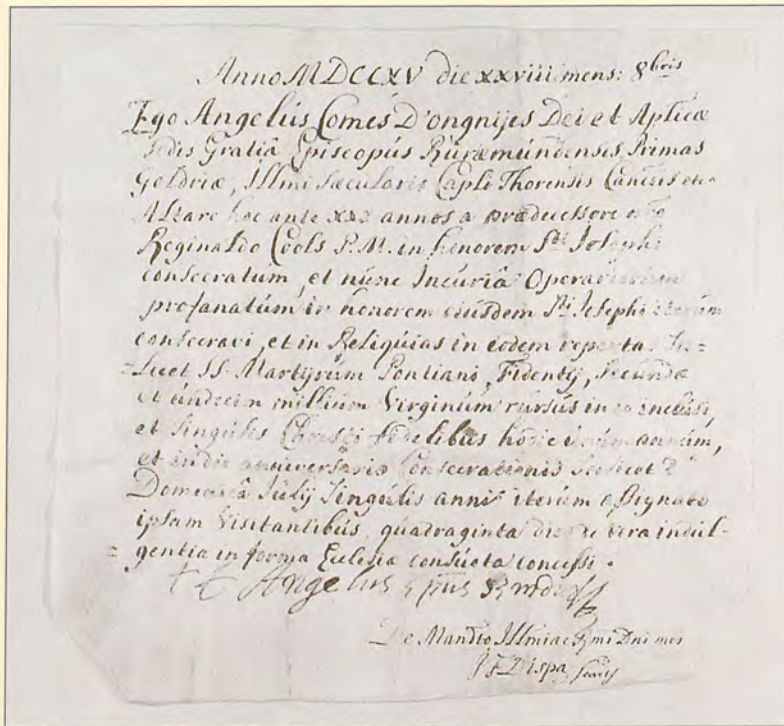
Het fragment bevat verder liturgische aanwijzingen, de zogenaamde rubrieken, en is verlicht met rode initialen.

Drie fragmenten uit een derde handschrift, waarvan er twee los zijn aangetroffen en één verwerkt is in een reliekenkussentje, zijn afkomstig van een evangeliarium stammend uit de dertiende eeuw. Eveneens uit die tijd dateert een tiental bladen, dat in zijn geheel uit een codex werd gesneden en, zoals eerder vermeld, gebruikt werd om als versteviging te dienen voor de relieken schilderijtjes (afb. 8 en 9). De bladen bevatten alle teksten uit het bijbelboek Ecclesiasticus (Jezus Sirach).³⁴ Men heeft bij de vervaardiging van de reliekschilderijtjes blijkbaar een stapeltje perkament gebruikt dat grotendeels op volgorde bijeen lag.³⁵

Van het vijfde handschrift treffen we vijf fragmenten aan die als versteviging voor reliekkussentjes zijn gebruikt en verder één los fragment. Het betreft hier zo te zien stukjes van een werk over grammatica, voorzien van een glos.³⁶ De tekst is gestructureerd door middel van paragraaftekens (¶), afwisselend in rood en blauw uitgevoerd; verder is er op één fragment een rode initiaal S met blauw penwerk (dat is een versiering met dunne lijnen in een contrasterende kleur) te zien. Het handschrift stamt waarschijnlijk uit het eind van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw. Tenslotte werden een tweetal kleine, eenzijdig beschreven fragmenten aangetroffen, met een tot nog toe ongeïdentificeerde tekst. Deze fragmenten zijn in een vijftiende-eeuws cursief schrift geschreven.

Naast deze overblijfselen van zes handschriften in de reliekenschat zijn er nog resten van een zevende boekwerk. In de kluis van de Munsterkerk wordt sinds 1988 een doos bewaard met daarin een groot aantal fragmenten van een liturgisch handschrift uit de dertiende eeuw. Waarschijnlijk betreft het hier een antifonarium, een type boek dat tijdens het getijdengebed werd gebruikt. Van dit handschrift, dat muzieknotatie bevat en verlicht is met initialen met eenvoudig penwerk, zijn op een verder onbekend tijdstip stroken gesneden, die zijn gebruikt om de kast, waarin de kisten met relieken werden gevonden, aan de binnenzijde mee te beplakken. Toen Gerard Venner en Stefan Frankewitz in 1988 op de sacristiezolder op zoek gingen naar resten van het hekwerk dat eens om het praalgraf van Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant moet hebben gestaan, troffen zij deze handschriftstroken samen met de reliekkisten aan in de kast.³⁷ Door een restaurator van het Rijksarchief in Limburg zijn deze stroken vervolgens uit de kast verwijderd en geconserveerd.³⁸

Naast de genoemde handschriftfragmenten leverde de vondst ook andere documenten op. Bij een eerste inspectie van de kisten vond Gerard Venner een oorkonde uit 1311, met een zegel van abdis Gertrudis van de Munsterabdij.³⁹ De oorkonde, die bovenin de kist lag, werd daaruit verwijderd. Toen en tijdens de inventarisatie van de relieken in het voorjaar van 2001 kwam een tweede oorkonde boven water, ditmaal van Angelus d'Ongnies et d'Estrees, bisschop van Roermond, gedateerd



Afb. 10 Oorkonde door bisschop Angelus d'Ongnies et d'Estrees (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/ A. Lecocq)



Afb. 11 Cedulae met vermelding van de Elfduizend Maagden (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/ A. Lecocq)

Afb. 12 Reliekkussentje, veertiende eeuw, gevuld met kleine reliekjjes, met cedulae omwikkeld (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/ A. Lecocq)

28 oktober 1715 (afb. 10). Deze reeds eerder genoemde oorkonde maakt melding van de plaatsing van relieken in het opnieuw te wijden Jozefaltaar in de Munsterkerk. Daarin werden relieken opgeborgen van de heilige martelaren Pontius, Fidentius, Secunda en de Elfduizend Maagden.

Niet alleen handschriftelijk materiaal werd gebruikt ter versteviging van de reliekkussentjes. In de reliekenschat werd een aantal kussentjes aangetroffen die waren verstevigd met fragmenten van een gedrukt missaal. Het missaal bevatte graveerde initialen,

zo laat één fragment zien. Opzienbarender waren de resten van speelkaarten, stammend uit de zestiende eeuw, die eveneens gebruikt waren ter versteviging van reliekkussentjes. Eén van de aangetroffen kaarten is te identificeren als een klaverenheer.⁴⁰

De cedulae

Een cedula is een strookje perkament of papier dat normaliter aan een reliek is vastgehecht en deze benoemt. Een cedula bij een reliek is van groot belang, omdat in het geval ze verloren gaat en er geen andere echtheidsverklaringen voor handen zijn, het zo goed als onmogelijk wordt om de authenticiteit van een reliek te bewijzen en de reliek dus niet langer voor openbare verering mag worden vrijgegeven.⁴¹ In zijn bijdrage over de reliekenschat van Tongeren wijst Philip George terecht niet alleen op het kerkrechtelijk belang van deze cedulae, maar ook op hun functie als cultuurhistorisch belangwekkende voorwerpen.⁴² Tot nog toe werden in de reliekenschat meer dan dertig cedulae of fragmenten daarvan aangetroffen, in datering variërend van de twaalfde tot de zeventiende eeuw. Veertien van deze cedulae zijn losgeraakt van de relieken waar ze oorspronkelijk bij hoorden; de overige zijn nog vastgehecht aan hun relieken, reliekkussentjes of schilderijtjes. De cedulae zijn zowel in het Latijn als in het Middelnederlands gesteld. Naast zwarte of bruinzwarte inkt wordt regelmatig in rood geschreven, één





heiligen en Romeins martelaar, aan wie één van de hoofdkerken van Rome, tevens zijn grafkerk, gewijd was. Ook in de kerkschatten van naburige kerken treffen we relieken van deze heilige aan. De kerk van Maasniel, waar nog in 1788 relieken van deze heilige werden geëcht, was aan hem gewijd en de Sint-Christoffelkathedraal te Roermond bewaart een fraaie reliekbuste uit de tweede helft van de achttiende eeuw met Laurentiusreliken. Voor het overige deel zijn de cedulae vastgehecht aan kleinere partikels, al dan niet opgeborgen in een reliekenkussentje, hetgeen eerder duidt op een gebruik voor privé-devotie dan op openbare verering. Een uitzondering hierop vormt de aangetroffen ruggenwervel en bloedrelik van de heilige Barbara. Een dergelijke grote en belangrijke relik is waarschijnlijk uit een schrijn of houder afkomstig. Verder vermelden de cedulae relieken die geen stoffelijke resten van heiligen zijn, maar delen van bijzondere voorwerpen (afb. 12). Genoemd worden onder meer een deel van de wieg van Christus en een deel van een steen waar Maria op zou hebben gestaan toen Christus naar het kruis werd gevoerd, blijkbaar een steentje uit de Via Dolorosa.

De middeleeuwse textiel⁴³

Een van de meest belangwekkende aspecten aan de reliekenschat is de vondst van textilia, in de vorm van reliekenkussentjes en fragmenten textiel waarin de relieken waarschijnlijk gewikkeld zullen zijn geweest (afb. 13). Vaak betrof het kostbare stoffen die hiervoor werden gebruikt, volledig in overeenstemming met de eerbied en achting waarmee de monialen deze kostbare heilige overblijfselen tegemoet traden. In totaal zijn 58 items in de reliekenschat aangetroffen, veelal sterk vervuild en nogal beschadigd. Niettemin gaat het hier om een belangwekkende en waardevolle collectie. De datering van deze textilia beslaat een periode van meer dan vierhonderd jaar, van de dertiende tot in de zeventiende eeuw, waarvan met name het middeleeuwse materiaal zeer interessant is. Een aantal stukken zal hier kort de revue passeren.

In de kist bevonden zich onder andere een tweetal grotere en meerdere kleine kussentjes die voorzien waren van goudborduursel, kloskant in goud- en zilverdraad of filetknopwerk, uit de vijftiende of zestiende eeuw (afb. 14). Voor de onderkant van de kussentjes is veelal leer gebruikt, naast de al eerder gesignaleerde handschriftfragmenten.

Behalve het filetknopwerk op enkele kussentjes troffen we eveneens een textielfragment aan in deze techniek. Hierin zijn verschillende wapenschilden geborduurd. Dit fragment stamt mogelijk uit de dertiende of



Afb. 13 Aangetroffen reliekkussentje (foto E. Geelen)

Afb. 14 Drie laat-middeleeuwse reliekkussentjes (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/A. Lecocq)

cedula is zelfs afwisselend in rood en blauw opgesteld. Een aantal cedulae is van dezelfde hand: deze zijn waarschijnlijk afkomstig uit één en hetzelfde reliekenkussentje.

Een groot deel van de cedulae wijst in de richting van Ursula en de Elfduizend Maagden (afb. 11). Eén is zelfs specifiek: zij noemt de heilige Petronella, één van de heilige maagden uit het gevolg van Ursula. Opmerkelijk zijn verder de drie Laurentiusreliken, die gezien de grootte van de cedulae en de vrijgehouden ruimte op het betreffende reliekenschilderij substantieel moeten zijn geweest. Dit vindt wellicht zijn verklaring in het feit dat Sint-Laurentius van oudsher zeer geliefd was. Hij was immers één van de canon-

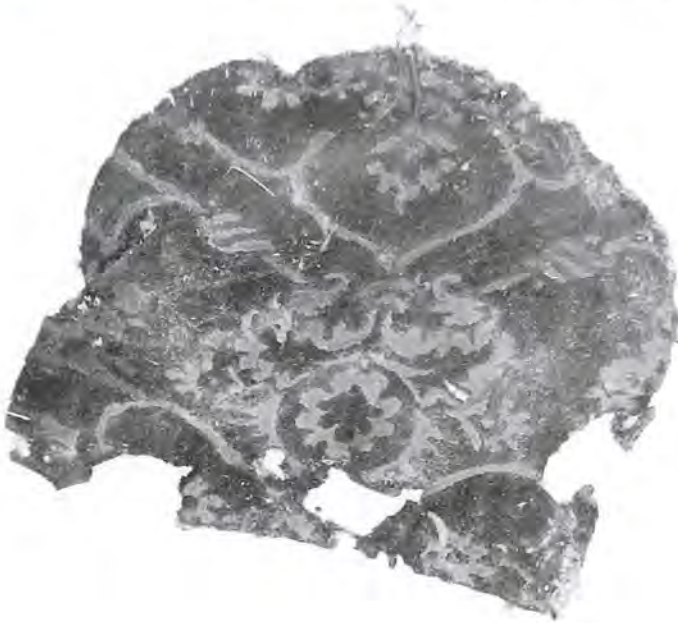
veertiende eeuw en zal in West Europa zijn vervaardigd. Verder onderzoek kan wellicht uitsluitsel geven of het hier om afbeeldingen van bestaande wapenschilden gaat.

In de relikenschat bevindt zich tevens een opengescheurd relikenkussentje met daarin een drietal relikwieën. Een aantal kleinere relikjes lijkt eveneens uit dit kussentje afkomstig te zijn. Voor dit kussentje is een stof gebruikt die waarschijnlijk vervaardigd werd in Italië of Spanje in de veertiende eeuw. Het betreft hier een zijden weefsel waarop luipaarden paarsgewijs zijn te herkennen. De koppen en poten zijn met zilverdraad ingeweven. In de zwikken is een medaillon geplaatst, eveneens in zilverdraad. Over het kussentje is kruisgewijs een bandje genaaid. Dit bandje is een kaartweefsel.

Enkele aangetroffen textielfragmenten zullen gezien hun uitgeknipte vorm gebruikt zijn als omhulling van schedelreliken, de

Afb. 15 Omhulsel van een relikschedel, vijftiende eeuw (foto E. Geelen)

Afb. 16 Halfzijdig stof met ruitermotief, veertiende eeuw (foto E. Geelen)



‘hoefdekenen’ in de reeds eerder genoemde inventaris uit 1644. Dergelijke omhulsels vinden we eveneens bij de schedelreliken van Ursulamaagden afkomstig van de abdij van Herkenrode, eveneens een cisterciënzerinnenabdij, die thans in Hasselt worden bewaard.⁴⁴ In Herkenrode werden op vergelijkbare artistieke en zorgvuldige wijze schedelreliken ‘ingepakt’ in textiel. Onder de in Roermond gevonden omhulsels bevindt zich een stukje zwart fluweel, met motieven die wijzen naar de vijftiende eeuw (afb. 15). Andere fragmenten zullen we niet direct herkennen als omhulling van een relik. De sporen van hechtsteken en de koperen kopspelden die we her en der tegenkomen geven echter een aanwijzing dat ze niettemin daarvoor gediend hebben. Ook onder deze fragmenten bevindt zich een zeer bijzondere vondst (afb. 16). Het gaat om een halfzijdig stof waarop een colonnade met driepasbogen is te zien, met aan weerszijden een ruiter te paard. Elke ruiter wordt begeleid door een hond. Op de rechterhand van beide ruiters zit een vogel. Dit soort stoffen werden in de veertiende eeuw in Italië geweven, maar zijn ook uit Duitsland bekend.

Bij de inventarisatie en registratie van alle objecten werd de fascinatie voor de inhoud van de kist groot. Conservatorische maatregelen als het wassen van de textiel en dergelijke werden vooralsnog niet genomen, in afwachting van een nadere bestudering van de collectie en een eventueel daaruit voortvloeiend conserveringsplan. In vergelijking met de collecties middeleeuwse textiel van Tongeren, Sint-Truiden en Maastricht lijkt ook deze verzameling belangwekkend en een nadere bestudering zeker waard.

Een memoriebriefje en een doosje met verpakte reliken

Op de bodem van de grote kist vonden we een geschreven memoriebriefje met de tekst:

‘Monsieur le Secretaire van Meijel

Ruremonde:

Intentie Communie maand nov (Messenger: La sanctification de clergé par la dévotion au Coeur de Jésus)

- Geschenken: 1 kant voor superplie
4 bouquetten

goud borduursel voor een Kasuifel

- Bidden voor 20 intenties (3 O.V. en 3 W.G. met glorie enz.)

- Vergadering van het bestuur aanstaande maandag om 11 uur

- Aanvang der werkzaamheden den 20 september.’

De Vereniging van het Heilig Sacrament, waarnaar deze tekst verwijst, werd opgericht in 1864. Roermond was een afdeling van de landelijke organisatie. Er werd zorg



Afb. 17 Bernulfusrelik met bijbehorende dubbele verpakking (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/A. Lecocq).

gedragen voor de paramenten van de parochies uit de stad maar ook voor die uit de dorpen. Tegen een niet te hoge vergoeding werden nieuwe paramenten vervaardigd. Bewaard zijn de notulen van de vergaderingen, die de inhoud van het briefje exact bevestigen.⁴⁵ Deze aangetroffen uitnodiging is zodoende precies te dateren in de eerste week van september 1880. In die tijd zijn er dus nog objecten in de (grote) kist terechtgekomen.

Behalve het briefje werd onderin de grote kist een doosje zonder deksel aangetroffen met daarop een etiket '20 black'. De gelithografeerde drukletter lijkt eveneens negentiende-eeuws en roept de associatie op met een doosje dat was bestemd voor garens. In het doosje en verspreid over de bodem van de kist lagen ongeveer zeventig partikels van relieken, zorgvuldig verpakt in papieren envelopjes. Het betreft een interessante en zeldzame collectie partikels. De enige vergelijkbare verzameling is afkomstig uit de Jezuitenstatie Krijtberg te Amsterdam en wordt tegenwoordig bewaard in het klooster Mariënhage te Eindhoven.⁴⁶ Over het algemeen werden grotere relieken, bestemd voor openbare devotie, in reliekhouders geplaatst en voorzien van indrukwekkende echtheidsverklaringen. Kloosterlingen en religieuzen bezaten relieken bestemd voor privé-devotie.⁴⁷

Hoewel ook deze pakketjes de tijd niet altijd even goed doorstaan hebben zitten in de meeste envelopjes nog partikels van de vermelde zaligen of heiligen. De relieken zijn meestal dubbel ingepakt. In de achttiende-eeuwse envelopjes zitten, gezien de handschriften, meestal oudere, zeventiende-eeuwse envelopjes (afb. 17). Het ligt dan voor de hand dat de relieken werden doorgegeven of aan medezusters werden vererfd. De gebruikssporen, zoals hier het opnieuw zorgvuldig inpakken van de partikels en het vermelden van de naam, geven deze objecten een sacrale lading. Bij enkele partikels werd 'oud' papier gebruikt voor de verpakking zodat oude aantekeningen verwijzen naar een eerder gebruik. Op de binnenzijde van een envelopje van de heilige Felix

staan aan de binnenzijde enige namen van kunstenaars geschreven zoals de (devotieprenten)uitgevers Van den Sande, Donck, Van Merlen en Goetiers. Vrome prenten en stichtelijke boekjes werden, net als relieken, aangewend als hulpmiddel bij het gebed.⁴⁸

De collectie partikels bevat een hele reeks al of niet bekende heiligen en zaligen.⁴⁹ De primaire (lichaamsresten), secundaire (brandea, kleding of gebruiksgoed van de overde persoon) en de tertiaire relieken (partikels aangestreeken aan primaire relieken) zijn door elkaar aanwezig maar meestal is niet exact vermeld om wat voor soort partikel het gaat. Behalve natuurlijk een relik van Ursula vinden we een *ex colare* van Maria, een steentje 'van het huys van de heilige Moeder Anna' en een splinter van het Heilig Kruis (driemaal verpakt dus kostbaar!). Naast deze vaker voorkomende voorbeelden zijn er zeldzame en volksdevotionele exemplaren aanwezig, zoals 'van den blootacker', waarin kiezelachtige partikels zijn verpakt of een steentje van het 'huys van Simon de melaetsche', 'het bedde van S. Jan' en watten, volgens de tekst de 'Reliquien daer het heylighe bloet op gerust heeft'. Van de Belgische jezuïet Johannes Berchmans is zowel een stukje klee ('veste') bewaard als een fragment van zijn handschrift: 'dis is vant ijge schrift dies salige Johannes berchmans'.

Bepaalde reliekes zijn meegenomen van een bedevaart naar Aken (rode en witte zijde) en Kornelimünster (witte, groene en rode zijde) zoals 'Sijden waerin het hyligdom van Aken is bewaert geweest' en identieke fragmenten met 'sijden waarin het heyligdom van Cornelis Munster bewaard is geweest'. Enkele envelopjes bevatten zeer uitzonderlijke partikels. Een envelopje 'van het haar vande kreuyn van p Ludo Schaepelinck' is misschien afkomstig van een inspirerende geestelijke leidsman. Twee relieken dienden ter bescherming als een soort van amulet.⁵⁰ Een kleitabletje met het monogram IHS wordt op het envelopje geduid met 'H. Kruisteken tegen

de donder en alle verleidingen' (afb. 18).⁵¹

In een spanen doosje zat een gedrukt Frans briefje dat de drager op voorspraak van Maria tegen het kwaad moest beschermen.⁵² Goed of kwaad kon met gebruik van materiële objecten worden bestreden of



Afb. 18 Amulet (kleitabletje) met IHS-monogram (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/A. Lecocq).

Afb. 19 Verpakking van het partikel uit Birgden (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/ A. Lecocq)



opgeroepen. Het kwade, in de vorm van de vloek geschreven op het eerder genoemde strookje papier, moest de ‘plunderaar’ overkomen die het kleine kistje zou aanschouwen.

Onder de verpakte relikken in het doosje bevindt zich een partikel dat stamt van na de vlucht van de zusters. De tekst van het opmerkelijke envelopje, waarin dit partikel is ingepakt, luidt: ‘Stukjes van het H: Huys van mirakel voorgevallen in een dorp genaamt Birgden den 15 april 1798 op beloke paasschen alwaar eenige kind hunne 1ste Communie gedaan hebben op die plaats veele wondere gesien’ (afb. 19). Birgden is een kerkdorp bij Gangelt vlak over de grens bij Roermond. Aan het begin van de negentiende eeuw kwamen veel Duitse pelgrims van over de grens op bedevaart naar Roermond naar de heilige Bernardus in de Munsterkerk en het Mariabeeld in de kapel In ’t Zand. Een pelgrim heeft dit relik toen mogelijk meegenomen.⁵³

Het zeventiende- en achttiende-eeuwse geloof werd, ook in dit reguliere milieu, beïnvloed en onderbouwd met tastbare objecten. Hoewel deze in onze hedendaagse visie zouden kunnen worden uitgelegd als bijgelovig en magisch, was die associatie er zeker niet in vroegere tijden. Bepaalde objecten functioneerden als dragers van religiositeit. Ze waren als zodanig goedgekeurd door de kerk, ze werden bewie-

rookt en mochten worden vereerd. Het geheel

Afb. 20 Metalen ring met relikken (foto CKD/Katholieke Universiteit Nijmegen/ A. Lecocq)



van de verzameling zoals de onderlinge samenhang, de vindplaats, en de periode verschaffen ons informatie. De envelopjes met relikken geven inzicht in de religieuze volkscultuur in dit milieu in de vroegmoderne tijd en ze geven antwoord op de vraag hoe ze werden gebruikt.⁵⁴ Deze collectie partikels diende evenzeer *ter bescherming* (amuletten) als *ter inspiratie voor het gebed* waarbij het deugdzaam leven van de heilige of zalige tot voorbeeld werd gesteld. Het haar van Schaepelinck functioneerde in verbondenheid en *ter herinnering* aan een dierbare, die net als de heiligen in de hemel *tot voorspraak* konden dienen. Het haar en het partikel uit Birgden benadrukken het private karakter van de verzameling. Deze waren geschikt voor privé-devotie maar niet voor openbare verering. Daartoe moest de kerk zaligen, heiligen en wonderen officieel goedkeuren. De partikels functioneerden voor de gebruiker als *bewijzen* van beleefde vroomheid: bedevaarten, wonderen en heiligen of zaligen. Ze maakten het geloof tastbaar en illustratief, het was menselijk en op aarde: het bed van Sint-Jan, het handschrift van Johannes Berchmans en de resten van heiligen.

Oude bewijzen van vroomheid zijn zelden zo overgeleverd. Het is onwaarschijnlijk dat de verzameling nog werd gebruikt na 1800. Deze authentiek bewaarde collectie envelopjes geeft, in haar kwantiteit en variatie, een bijzonder inzicht in de geloofsbeleving in de zeventiende en achttiende eeuw.

Een onder in de kist aangetroffen ‘relikenbos’ is eveneens te beschouwen als een tastbaar object van vroomheid (afb. 20). Hoewel bronnen vooralsnog weinig aanwijzingen verschaffen over het gebruik hiervan, lijkt het plausibel dat het werd gedragen aan de riem of gordel van een habijt. In die context functioneerde deze hanger vooral als amulet. Hoewel we dit object wat betreft vorm en functie ook zouden kunnen dateren in de late Middeleeuwen, toen van alles aan de gordels werd gehangen, doet het smeedwerk zeventiende-eeuws aan.

Deze relictien, die voor het grootste deel kunnen worden beschouwd als toenmalige instrumenten van kerkelijk strategie, werden in de kist gegooid en vergeten. Blijkbaar werden ze afgekeurd of waren ze controversieel geworden. De door de kerk gestuurde vroomheid met behulp van tastbare objecten zou echter in de negentiende eeuw op een hernieuwde wijze opbloeien.⁵⁵

Tot slot

In de negentiende eeuw werd een ontmoedigingsbeleid gevoerd met betrekking tot de verering van (plaatselijke) heiligen met een dubieuze oorsprong.⁵⁶ In dit licht gezien werden in Roermond waarschijnlijk aan het eind van de negentiende eeuw alle discutabele relikken

opgeborgen op zolder.⁵⁷ Cuypers creëerde in de Munsterkerk een nieuwe sfeer van de Middeleeuwen die echter geen recht deed aan de cultuurhistorische context. Het enige dat ter plekke aan het ooit rijke bezit aan Keulse Ursula-objecten herinnert, is het borstbeeld van Brigida van Kildare.

De reliekenschat voegt veel nieuwe gegevens toe aan de geschiedenis van de Munsterkerk. Nergens in Nederland zijn immers dergelijke resten van een (vrouwen)-abdij bewaard gebleven. Met name de restanten van de *Klosterfrauenarbeiten* vormen een zeldzaam overzicht van het handwerk van religieuze maagden. Daarnaast was er weinig bewaard van het oude handschriftenbezit van de abdij waarvan nu, zij het beperkt maar in een ongewone gebruikscontext, fragmenten zijn geïdentificeerd. De aangetroffen voorwerpen verschaffen bovendien een meer concrete indruk van de inrichting van de kerk, waarbij reliëken een belangrijk onderdeel van het interieur vormden.

Deze verkenning blijft beperkt tot het signaleren van het aanwezige materiaal, dat helaas in zeer slechte staat verkeert. Nadere bestudering en conservering zijn dan ook noodzakelijk. Het is te hopen dat hiermee spoedig een begin kan worden gemaakt, zodat het materiaal op termijn opnieuw kan worden getoond aan een breder publiek. Eeuwenlang speelden deze objecten immers een belangrijke rol in de geloofscultuur van de katholieke kerk in Roermond.

De auteurs danken Jos Koldewij, Peter Nissen en Hans Breukers voor het kritisch doornemen van de tekst en hun waardevolle opmerkingen.

Noten

- Zie voor een overzicht van de geschiedenis van de kerk en de abdij onder meer F.P.J. Slenders, *Waar het koepeldragend Munster rijst. Historisch overzicht betreffende de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk* (Roermond 1984); G.H.A. Venner, *De grafmonumenten van de graven van Gelder* (Venlo 1989); P. Nissen, 'O.L. Vrouwe of Munsterkerk Roermond' in: P. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, (deel III) (Hilversum 1999) 777-782.
- Gemeentearchief Roermond (= GAR), Archief Christoffelparochie Roermond, 885.
- E.B.F. Pey, *Herstel In Nieuwe Luister. Ideeën en praktijk van Overheid, Kerk en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1796-1940)* (Nijmegen 1993) 394.
- Van de kerkschat in Tongeren is bekend dat er arbeiders daartoe in dienst waren, zie hiervoor C. Ceulemans e.a. (red.), *Tongeren, Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte. Textiel van de vroege Middeleeuwen tot het Concilie van Trente* (Leuven 1988) 34. De Munsterabdij had in de late Middeleeuwen veel personeel in dienst. Daarnaast is bekend dat bij het handwerk waarschijnlijk werd samengewerkt met de begijnen uit het Roermondse Begijnhof. Zie hiervoor Slenders, *Koepeldragend Munster*, 42.
- Zie hiervoor ondermeer: G. Ritz e.a. (red.), *Klosterfrauenarbeiten. Kunsthandwerk aus Bayerischen Frauenklöstern*, cat. München (München 1987) 5; A. Legner, *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louis Peters im Schnütgen-Museum* (Keulen 1989) en S. Durian-Ress e.a. (red.), *Gold, Perlen und Edelgestein... Reliquienkult und Klosterarbeiten im deutschen Südwesten* (Freiburg 1995).
- G. Ritz, 'Bemerkungen zu Arbeiten mit Draht, Papier und Textilien', in: G. Ritz, *Klosterfrauenarbeiten*, 19-21.
- Onder de vele publicaties die ingaan op deze legende zij hier genoemd: T. Aalberts, 'Reliekenverspreiding', in: A.M. Koldewij en P. van Vlijmen (red.), *Schatkamers uit het Zuiden*, (tent. cat. Museum Catharijneconvent Utrecht, 1985) 44-56; F. Zehnder, *Sankt Ursula, Legende-Verehrung-Bilderwelt* (Keulen 1987); W. Levison, *Das Werden der Ursula-legende* (Keulen 1928).
- Zo bezat het klooster Altenberg, dat als 'verdeelstation' fungeerde, meer dan duizend hoofden uit het grafveld. Andere voorbeelden zijn Abt Willem van Rijckel, die tussen 1270 en 1272 in vijf zendingen meer dan 130 hoofden van maagden naar zijn klooster in Sint-Truiden zond, vanwaar de reliëken verder verspreid werden. Zie hiervoor Zehnder, *Sankt Ursula*, 85-86 en 89-90.
- Voor de cultus en reliëkenverspreiding van dit heilige gezelschap, zie M. Zender, *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde; Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kulgeschichte und Kulturverbreitung* (Keulen 1973) 196-202; Zehnder, *Sankt Ursula*, 83-94 en Aalberts, 'Reliekenverspreiding', 44-56.
- Zender, *Räume und Schichten*, 200.
- Zehnder, *Räume und Schichten*, 200.
- C. Pyls, 'Roermonds Kloosterleven', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het zevenhonderd-jarig bestaan van Roermond als stad* (Roermond 1932) 194-195. Met vriendelijke dank aan dr. Gerard Venner, die ons attendeerde op de Keulse bezittingen.
- Rijksarchief in Limburg Maastricht (=RAL), zie: M. Smeets en W. Keyser-Schuurman, *Inventaris van het archief van de Munsterabdij te Roermond, 1220-1797* (Maastricht 1974) 83 (nr. 74), 91 (nr. 91), 104-105 (nr. 114), 105-106 (nr. 116), 107 (nr. 119) en M.S. Polak e.a., *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326* (deel III) ('s-Gravenhage 1988) z.p.
- Smeets en Keyser-Schuurman, *Inventaris Munsterabdij*, 26 (nr. 10 en 11); G. van Bree, *Inventaris van de oude archieven van de stad Roermond, 1295-1796* (Roermond 1989) 268 (nr. 855) vermeldt een oorkonde van 25 mei 1490 waarin de fundatie al wordt vermeld.
- G. Venner, 'Een overdracht van reliëken in 1602', *De Maasgouw* 120 (2001) 39-40.
- Zehnder, *Sankt Ursula*, 90.
- Stedelijk Museum Roermond, inv. nrs. 4731 en 4732. De tekst luidt: 'Al dese Reliquien op beide sijden, en boven in de(n) cas daer geen namen bij sijn, heeft den Bischof van Rurmunde Jacobus a Castro aen dit Clooster gesonden sijn oprechte Reliquien van de tafel van een(en) ouden outaer. hebben int afdoen de namen niet waer Genoemen.'
- Legner, *Reliquien*, 352.
- Slenders, *Koepeldragend Munster*, 28. Helaas is de inventaris die de bezetters opmaakten vooralsnog niet aangetroffen. Met dank aan dr. Gerard Venner.
- Het blauwe lint komt overeen met de verpakking van de hieronder beschreven reliëken op het sierpapier. Ook de aanduiding 'Reliquiae Sanctorum' stemt enigszins overeen. Een verder verband tussen beide is echter niet te leggen.
- Legner, *Reliquien*, 100.
- Legner, *Reliquien*, 100-105; Henk van Os, *De weg naar de hemel* (Baarn 2001) (tent.cat. Museum Catharijneconvent Utrecht) 30-31.
- GAR, Archief Christoffelparochie Roermond, 885.
- Venner, *De grafmonumenten*, 65.
- 'Twee paar witte zattyne pyramiden met reliëken stoffert; Twee paar roede zattyne pyramiden met reliëken gestoffert'.
- Venner, *De grafmonumenten*, 65.

- 27 RAL, Archief Hof van Gelre, port. 56, met dank aan dr. Gerard Venner die ons attendeerde op deze documenten.
- 28 Aanwezig waren: 'Vyer paer hoeftden van reliquien; Secs kleyne hoeftdeken met reliquien gestoffert; Twee hoeftdeken van blauw zattijn en sylver met reliquien stoffert; Vijff hoeftdeken in den completen choir met reliquien gestoffert'.
- 29 Zie voor voorbeelden van hergebruik van handschriftfragmenten D. Hogenelst & E. van Oostrom, *Handgeschreven wereld; Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* (Amsterdam 1995) 43-46; J. M.M. Hermans (red.), *Het middeleeuwse boek in Groningen; verkenningen rond fragmenten van handschrift en druk*, (Groningen 1981); R. Breugelmans (red.), *Verknijpte rijkdom; fragmenten van middeleeuwse handschriften in de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Leiden 1992) (catalogus Universiteitsbibliotheek Leiden) 5.
- 30 Bij gebrek aan een oude boekenlijst uit de abdij of eigendomskenmerken op de fragmenten zelf kan niet sluitend worden gemaakt dat het hier inderdaad oud bezit van de abdij betreft. Dit is echter het meest waarschijnlijk, zeker gezien het feit dat het merendeel van de fragmenten stamt uit liturgische handschriften. Abdijbezit betekent echter nog niet dat het ook hier geschreven is: het feit dat we een handschrift in een bepaalde omgeving aantreffen zegt alleen dat het handschrift daar gebruikt is.
- 31 De datering van de handschriftfragmenten geschiedt vooralsnog enkel op paleografische gronden. Met dank aan prof. dr. Peter Gumbert, die enkele dateringen controleerde. Codicologische gegevens zijn hier achterwege gelaten. Waar mogelijk worden deze wel verwerkt in de documentatie die aan het kerkbestuur van de Sint-Christoffelparochie (de huidige bestuurders van de Munsterkerk) ter beschikking wordt gesteld.
- 32 Joh. 13:16; Math. 27:42. Het betreft hier perikopen voor Witte Donderdag en Goede Vrijdag.
- 33 Het sacramentarium, een voorganger van het missaal maar zeker nog gangbaar in de twaalfde eeuw, bevat namelijk alleen de gebeden voor de celebrant, maar niet de lezingen en gezangen. Deze vinden we wel in het zogenaamde missale planarium.
- 34 Het betreft hier Eccl. 8: 14 - 9: 14; Eccl. 24: 19-44; Eccl. 25: 24 - 26: 15; Eccl. 28: 4-27; Eccl. 30:7 - 31: 3; Eccl. 32: 14 - 33: 10; Eccl. 36: 14 - 37: 7; Eccl. 39: 1-25; Eccl. 40: 4-28; Eccl. 41: 20 - 42: 11.
- 35 Afgezien van de eerste geïdentificeerde tekst (Ecclesiasticus 8: 14 ff) lijkt het een grotendeels aaneengeschakeld deel te zijn, te weten Eccl. 24: 19 tot en met Eccl. 42-11. De omissies die uit de opgave van de tekst hierboven blijken zijn te verklaren uit het feit dat de ontbrekende delen tekst op de andere zijden van de bladen te vinden zijn, waar thans het textiel overheen genaaid is; slechts één blad ontbreekt met daarop grofweg de hoofdstukken 34 en 35.
- 36 Een glos is een gezaghebbend commentaar dat in de marge rond de hoofdstekst wordt geschreven. Met dank aan prof. dr. Peter Gumbert voor zijn hulp bij de identificatie van dit fragment.
- 37 Zie G.A. Venner, 'Het archief van de Munsterabdij te Roermond in de negentiende eeuw', in: *Nederlands Archiefblad* 93-1 (1989) 64-75; een tweetal foto's documenteren de vondst, 73.
- 38 Vriendelijke mededeling dr. Gerard Venner.
- 39 Venner, 'Het archief van de Munsterabdij', 73-74.
- 40 Met dank aan prof. dr. Jan Van der Stock voor de datering van deze speelkaarten.
- 41 Zoals al aangegeven in het citaat aan het begin van dit artikel is in deze context niet de historische echtheid doorslaggevend, maar eerder de echtheid die de traditie aan een relik verbindt. Niettemin kan juist de afwezigheid van cedulae er de oorzaak van zijn dat de relikken in deze schat werden onttrokken aan de openbare verering en weggeborgen.
- 42 P. George, 'Textiel en relikken' in: Ceulemans, *Tongeren*, 53.
- 43 Aan deze paragraaf ligt een tekst van Elisabeth Geelen ten grondslag. Bij het opstellen van deze tekst werd onder meer van de volgende literatuur gebruik gemaakt: Ceulemans, *Tongeren*; M. de Kreek, *De kerkschat van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht* (Utrecht 1994); G. Ritz, *Klosterfrauenarbeiten*; J. de Boeck e.a. (red.), *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van St. Truiden* (Leuven 1991); A. Stauffer, *Die mittelalterlichen Textilien von St. Servatius in Maastricht* (Riggisberg 1991). Andere gebruikte en relevante literatuur kan in de bibliografieën van deze publicaties worden gevonden.
- 44 P. Vandenbroeck, *Hooglied. De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*, (Brussel 1994) 244.
- 45 In augustus 1880 staat onder geschenken vermeld: '4 bouquetten; 1 Kant voor superplie; goud borduursel voor een Kasuifel'. Bij de bewaarde notulen van maandag 6 september 1880 staat vermeld onder besluiten 'besloten de werkzaamheden den 20ste september te hervatten'; Archief van de Christoffelparochie te Roermond, met dank aan Elisabeth Geelen, die deze informatie heeft uitgezocht.
- 46 E. Verheggen, 'Geloven dat kunt ge niet zonder spul-lekes'. Reliekenbewaarders in Achel en Eindhoven', *Brabants Heem* 51-4 (1999) 123
- 47 Verheggen, 'Geloven'; zie verder E. Verheggen, 'Particulier of openbaar? De verering van relieken in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw', *Brabants Heem* 50-1 (1998) 26-27.
- 48 E. Verheggen, 'Bidden met behulp van devotieprenten in de zeventiende eeuw', in: P. Begheyn en E. Verheggen, *Een teruggevonden kerkschat. Kopergravures van Wierix* (tent.cat. Rembrandthuis Amsterdam 2001) 15-22.
- 49 De envelopjes zijn niet altijd intact overgeleverd en even duidelijk beschreven. Hoewel oorspronkelijk de meeste partikels dubbel verpakt zullen zijn geweest is mogelijkserwijs het buitenste briefje los geraakt en bewaard gebleven, zodat niet duidelijk is welk envelopje oorspronkelijk in die verpakking hoorde (enkele envelopjes met partikels bevatten geen tekst, enkele met tekst bevatten geen partikels). De religieuze die de collectie samenstelde en beheerde wist blijkbaar niet altijd even goed om welke heiligen het ging, de vermelde heilige is soms niet meer te identificeren. De collectie is door Evelyne Verheggen geïnventariseerd.
- 50 L. Hansmann und L. Kriss-Rettenbeck, *Amulett und Talisman, Erscheinungsform und Geschichte* (München 1966). Bekende achttiende-eeuwse overgeleverde voorbeelden van beschermende kruiden en amuletten zijn ondermeer bewaard in de zogenaamde zegenformulieren, zie: Legner, *Reliquien*, 344-347; W.H.Th. Knippenberg, *Devotionalia* (deel I) (Eindhoven 1980-1985) 114-115.
- 51 'Signum S. Crucis pro tonitru et omnibus tentationibus' (Heilig Kruisteken tegen de donder en alle verleidingen).
- 52 'Sainte Marie Mere de Dieu / qui avez été conçue sans péché par le pouvoir que Dieu vous a donné, & la gl[?]ute de v[?]tre Tres sainte & immaculée Conception, gardez de toute malheur ceux & celle qui porteront ce biller. Avec Permission de l'Ordinaire'.
- 53 Nissen, 'O.L. Vrouwe of Munsterkerk', 779.
- 54 Zie hiervoor: P. Nissen, 'Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur' in: T. Dekker (red.) *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 231-281.
- 55 Deze periode wordt aangeduid als het tijdperk van het 'devotionaliseringsproces', zie hiervoor E. Verheggen 'Particulier of openbaar', 27-28.
- 56 E.B.F. Pey, *Herstel In Nieuwe Luister*, 86; Zie ook 88: 'Al met al is er wat betreft vroomeid en heiligenverering geen sprake van een herstelprogramma, en zeker geen herstel van de Middeleeuwen.' en 93: 'De kerkelijke overheid noch de clerus was geïnteresseerd in een historisch gestaafde herleving van de middeleeuwse devotie of kerkelijke kunst'.
- 57 Leopold Verhagen trof ook een oude kist met relieken aan op de zolder van de Kathedraal te Roermond. Na toestemming heeft hij deze kist meegenomen naar Eindhoven, waar deze nu in Museum Mariënhage wordt bewaard.